

Danuta Bogdan

Ku syntezie dziejów Warmii

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3-4, 369-375

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY RECENZYJNE i POLEMIKI

Danuta Bogdan

Ku syntezie dziejów Warmii¹

Nawiązując tytułem do wydanej w 1949 r. pracy Bogusława Leśnodorskiego², Autor monografii *Dominium warmińskie 1243—1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Alojzy Szorc, wyznaczył sobie trzy cele: rozwikłanie i uporządkowanie znanych dotąd wyłącznie z literatury przyczynkarskiej zagadnień społeczno-ustrojowych i gospodarczych biskupstwa warmińskiego (część pierwsza), przedstawienie funkcjonowania przywileju chełmińskiego i jego wpływu na stosunki społeczne Warmii (część druga) oraz ukazanie losów księgi prawa chełmińskiego, tzw. rewizji lidzbarskiej z 1566 r. (część trzecia). Druga i trzecia część pracy jest kontynuacją badań nad prawem chełmińskim w Prusach, którym od lat patronuje Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu³.

Baza źródłowa monografii jest imponująca. Podstawę stanowią dokumenty ze zbiorów Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, wśród których najszerzej wykorzystane zostały dwa zespoły akt: akta Kurii Biskupiej oraz protokoły posiedzeń kapituły fromborskiej. Autor dotarł ponadto do materiałów rękopiśmiennych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwów Państwowych w Gdańsku i Olsztynie, a także bibliotek Jagiellońskiej i Czartoryskich w Krakowie oraz Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. Nie zabrakło też w pracy archiwaliów z archiwów i bibliotek zagranicznych: Archiwum Sztokholmskiego i Watykańskiego, dawnego Archiwum Królewieckiego obecnie Berlin-Dahlem, bibliotek w Uppsali i Linköping.

We wstępie do pracy Autor stwierdził, iż stoi na stanowisku etnicznej, kulturowej i prawnej jedności wszystkich ziem pruskich. Jednak w przypadku biskupstwa warmińskiego operuje on wymiennie pojęciami „dominium” i „kraj”, co może sugerować czytelnikowi ich jednoznaczność (s. 9, 11). Niekonsekwencja w operowaniu tymi pojęciami jest też widoczna w rozdziale szóstym części pierwszej, poświęconemu m.in. ordynacjom krajowym („Landes Ordnungen”), gdzie słowo „kraj” jest dla czytelnika szczególnie niezrozumiałe. Sądząc z tytułu pracy, Autor podtrzymuje tezę o dominialnym charakterze ustroju biskupstwa warmińskiego, która jednak po wnikliwej analizie wszystkich elementów zwierzchnictwa terytorialnego biskupów wydaje się być zbytnim uproszczeniem. Wprowadzone przez Karola Górskiego pojęcie „kraj” (Land)⁴ w odniesieniu do ustroju Prus Królewskich nie budzi już żadnych zastrzeżeń i zostało uznane

1 Uwagi o pracy ks. Alojzego Szorca, *Dominium warmińskie 1243—1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 112, ss. 534.

2 B. Leśnodorski, *Dominium warmińskie (1243—1569)*, Poznań 1949.

3 *Studia Culmensia Historico-Iuridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 2, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1988.

4 W literaturze zachodnioeuropejskiej problematyką kraju zajmowali się: E. Lousse, *Le pays dans l'ancien droit*, Federation archeologique et historique de Belgique, XXXI Session Congres de Namur 1938, Annales, fasc. 4, Namur 1939; O. Brunner, *Land und Herrschaft Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*, Bd. 1, Brünn—München—Wien 1943 (według tej definicji kraj nie jest terytorium rządzone)

w literaturze przedmiotu. Zdaniem Górskiego kraj pruski miał strukturę złożoną, w której Prusy Królewskie i Książęce to tzw. kraje bliźniacze. W tej złożonej strukturze kraju pruskiego funkcjonował też odrębny „kraik warmiński”⁵, z własnym prawem publicznym i prywatnym, hierarchicznie ułożonym społeczeństwem stanowym, własnym herbem i aktywnie działającym sejmikiem biskupstwa. Biskup warmiński był kimś więcej niż tylko właścicielem podległych mu gruntów w sensie prywatno-prawnym, tak jak to było np. w przypadku biskupa chełmińskiego. Także dokumenty z Archiwum Biskupiego i Kapitulnego, w których biskup to „Landesherr”, stany warmińskie to „Landstände”, szlachta warmińska to „Landadel”, miasta to „Landstädte”, urzędnicy „Landesämte”, potwierdzają fakt wyjątkowego stanowiska tego biskupstwa w ramach ziem pruskich.

Jako fundamentalna dla całości rozważań problematyka „kraju” powinna być jednak rozwikłana już we wstępnej części pracy.

Część pierwsza monografii zawiera osiem rozdziałów (ss. 23—151), w których naszkicowane zostało tło do rozważań na temat samego przywileju i prawa chełmińskiego.

Rozdział pierwszy (ss. 23—55) poświęcony został kształtowaniu się granic historycznej Warmii, czyli tej części, którą pierwotnie otrzymał biskup tytułem swego uposażenia, oraz problemowi podziału terytorium pomiędzy biskupa i kapitułę (1251). Znajdujemy tu także informacje na temat sporów i korektur granicznych z Prusami Książęcymi w latach 1585—1586 oraz w latach 1606—1613.

Dualizm władzy w biskupstwie warmińskim to temat rozdziału drugiego (ss. 37—55). Według Autora pierwszy zasadniczy podział Warmii na domenę biskupią i kapitulną dokonany został w 1288 r. W tym miejscu należałoby wspomnieć o odnawiającym powołanie kapituły akcie biskupa Anzelma z 1277 r., w którym zapewnił on kapitule jedną trzecią dochodów biskupstwa⁶. Od chwili podziału obszaru na dwie części: część biskupią „bes” i kapitulną „triens” stale trwała walka o zrównanie świadczeń podatkowych między nimi. W sprawie składu etnicznego kapituły warmińskiej Autor stwierdził, że już w drugiej połowie XVI w. przewyciężona została hegemonia gdańszczan w kapitule, a nacja pruska zastąpiona zaufanymi biskupów. Jak wynikałoby ze spisu kanoników warmińskich z 1604 r., na liście znalazło się: ośmiu kanoników z Prus, sześciu z Korony, dwóch z Litwy i jeden z Rzeszy⁷. Przy omówieniu pochodzenia na Warmii tzw. artykułów zaprzysiężonych („articuli iurati”), przedkładanych każdemu nowo wstępującemu biskupowi, wyraźnie brakuje odniesienia do księstw duchownych Rzeszy, gdzie artykuły te były powszechnie stosowane, zamiast doszukiwania się enigmatycznych związków z praktyką rzymską po wyborze papieża (ss. 46—47).

W rozdziale trzecim o urzędnikach warmińskich (ss. 55—78) przedstawieni zostali urzędnicy administracji świeckiej biskupstwa: wójt, ekonom, burgrabia, geometra, lekarz prowincji, a następnie najważniejsi urzędnicy części kapitulnej: kanonik administrator, a od 1530 r. administratorzy kapitulni komornictwa olsztyńskiego i melzackiego. Wzmiankowany w przypisie 40 na stronie 61 ekonom Jerzy Galicki nie mógł pełnić wówczas tej funkcji, gdyż urząd ten sprawował w latach 1578—1589 Michał Neuman⁸.

przez władzę lecz jednolitym okręgiem sądowniczym — Gerichtsbezirk, w którym stosowane jest wspólne prawo krajowe — Landrecht, a zamieszkujący obszar jednolitego prawa ludzie — Landleute tworzą wspólnotę krajową — Landesgemeinde, Landschaft).

⁵ K. Górski, *Problematyka dziejowa Warmii*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1977, nr 2, ss. 173—176.

⁶ *Preussisches Urkundenbuch Politische Abteilung*, Bd. 1, Tl. 1, hrsg. v. R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg 1882, nr 355, ss. 239—241.

⁷ E. M. Wermter, *Preussen, Polen, Deutsche und Litauen und ermländische Domkapitel eine Domherrenliste aus den Jahre 1604*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej: ZGAE), 1969, Bd. 33, H. 94, ss. 320—324.

⁸ Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: ADWO), AB, A 3, s. 379, 464, 661.

Nie jestem też przekonana, czy wójta należałoby określać jako biskupiego (s. 58), gdyż wraz z zanikiem urzędu wójta kapitulnego na przełomie XIV i XV w. wójt biskupi stał się wójtem krajowym (Landvogt), pełniąc funkcję najwyższego sędziego w sprawach karnych i głównego dowódcy sił zbrojnych obu części biskupstwa. Wójtowie na Warmii łączyli ten urząd ze stanowiskiem burgrabiego danego komornictwa wcześniej niż dopiero od XVI w. Już w 1435 r. w wilkierzach warmińskich dla stanu chłopskiego wójt biskupi określał siebie jako „Voith zu Seeburg”⁹. W XVI w. niekoniecznie musiało to być starostwo jeziorańskie, gdyż wójtowie łączyli też swój urząd z godnością burgrabiego braniewskiego bądź lidzbarskiego.

Bardzo interesujący jest rozdział czwarty traktujący o ludności Warmii ze szczególnym uwzględnieniem stanu szlacheckiego (ss. 68—79). Przedstawiono tu historyczny rys stosunków ludnościowych tego obszaru od czasów plemion pruskich, stopniową kolonizację przez osadników z różnych krajów Rzeszy, aż do napływu ludności polskiej z Mazowsza po pokój w Mielnie (1422). W tekście przytoczona została ciekawa wypowiedź biskupa Ignacego Krasickiego ze sprawozdania o stanie diecezji (2 grudnia 1771), zawierająca bardzo trafną charakterystykę stanów warmińskich. W uwagach na temat szlachty warmińskiej zabrakło jednak porównania jej położenia prawnego ze szlachtą Prus Królewskich i Książęcych oraz szlachtą z innych ziem Korony.

W rozdziale piątym, zatytułowanym niezbyt precyzyjnie *Koneksje zewnętrzne Warmii* (ss. 79—92), omówione zostało miejsce Warmii w ramach państwa zakonnego (1243—1466), następnie jej relacje z Koroną (1454—1772), aż wreszcie stosunki Warmii z Prusami Książęcymi (1525—1772). Wydaje się, iż dla podkreślenia specyficznego charakteru kraiku warmińskiego przynajmniej niektóre akty prawne, takie jak akt inkorporacji Prus Królewskich do Korony (1454) czy traktat pokojowy biskupa Pawła Legendorffa z królem (1464) powinny być przeanalizowane bardziej szczegółowo.

Kolejny rozdział poświęcony prawom i przywilejom warmińskim (ss. 93—112), mógłby przy zastosowaniu porządku chronologicznego stanowić integralną część rozdziału poprzedniego. Na stronie 111 Autor ciekawie zinterpretował nie znane dotąd w literaturze ogólne normy prawne przestrzegane na Warmii tzw. *Observationes communes*.

Dotyczący problematyki sejmiku warmińskiego rozdział siódmy sygnalizuje kwestię organizacji, składu, toku i tematyki obrad zjazdów stanowych biskupstwa. W sprawie genezy sejmiku Autor stwierdził, iż najbliższych wzorców szukać należy w zjazdach państwa zakonnego, potem Prus Królewskich, w mniejszym zaś stopniu w Prusach Książęcych. Z twierdzeniem tym można się zgodzić jedynie w pierwszym przypadku, gdyż zjazdy państwa zakonnego były korzeniami życia stanowego obu części Prus. Jednak na Warmii zarówno tok obrad, jak i sam skład sejmiku (potwierdzony źródłowo udział wolnych) wskazywały na analogie raczej z Prusami Książęcymi, a nie Królewskimi. W syntetycznie ujętym podrozdziale o związkach stanów warmińskich ze zjazdami stanów Prus Królewskich w latach 1466—1508 stwierdzono, że przedstawiciele Warmii byli tam często spotykani. Należałoby się jednak zastanowić, czy rzeczywiście byli to przedstawiciele Warmii, czy raczej reprezentanci biskupa? W kwestii daty objęcia przez biskupa Warmii godności prezesa stanów pruskich Autor opowiedział się za rokiem 1508, kiedy to wysunięto kandydaturę biskupa Watzenrodego na najwyższego sędziego Prus (ss. 118—120). Pominięta została tu jednak cezura roku 1513, po raz pierwszy wysunięta przez Gotfryda Lengnicha, od kiedy to biskupi warmińscy już nieprzerwanie aż do

⁹ *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, hrsg. v. V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935, nr 571, s. 587.

XVIII w. przewodniczyli obradom stanów Prus Królewskich¹⁰. Sam fakt zagwarantowania sobie w tym czasie przez królów polskich wpływu na obsadę biskupstwa potwierdzałby tę właśnie datę. W odniesieniu do udziału kanoników warmińskich w generale Prus Królewskich należałoby stwierdzić, iż występowali oni tam zazwyczaj w charakterze asysty biskupa bądź wyłącznie jako jego reprezentanci. W pracy zazucuje się liczebność składu sejmików warmińskich na około sześćdziesiąt cztery osoby. W obliczeniu tym uwzględniono po dwóch posłów ze szlachty oraz wolnych i sołtysów z dziesięciu komornictw oraz po dwóch delegatów dwunastu miast warmińskich (s. 128). W tym miejscu należałoby wyrazić wątpliwość, czy wezwania biskupów na sejmiki dotyczyły: 1) liczby dwóch przedstawicieli z każdego komornictwa; 2) dwóch przedstawicieli szlachty wraz ze wspólną dwuosobową delegacją wolnych i sołtysów z każdego komornictwa; 3) po dwóch przedstawicieli z każdego stanu: szlachty, wolnych i sołtysów. Źródła nie precyzują tej kwestii i jesteśmy zdani na domyśle. Zważywszy jednak, że koszty udziału w sejmiku ponosili mieszkańcy danego komornictwa oraz biorąc pod uwagę niechęć szlachty do stawiania się na zjazdy komornictw wydaje się, że liczba dwóch osób z całego komornictwa jest najbardziej realna. W tej sytuacji z dziesięciu komornictw przybywałoby około dwudziestu osób, do tego dwudziestu czterech posłów z miast, czyli łącznie z biskupem, kapitułą i kanclerzem mogło to być najwyżej pięćdziesiąt osób.

Przy temacie podatków płaconych przez Warmię na potrzeby skarbu koronnego Autor omówił tylko agrarię, czyli szos łąnowy, oraz akcyzę — podatek pośredni pobierany od produkcji i wyszynku piwa i innych napojów alkoholowych. Akcyza występowała jednak na Warmii zamiennie z innym podatkiem miejskim — szosem (schoss, census), pobieranym na podstawie oszacowanej wartości dóbr ruchomych i nieruchomości. W drugiej połowie XVI w. od stu złotych polskich wartości majątku płacono na Warmii zwykle dziesięć groszy.

Część pierwszą pracy kończy rozdział ósmy, w którym przedstawiono życie religijne diecezji warmińskiej. Autor zwrócił uwagę na konsekwentną postawę kolejnych biskupów warmińskich, szczególnie Marcina Kromera, oraz wyjątkową rolę zakonów na Warmii (jezuitów i bernardynów) w utrzymaniu katolicyzmu na tym terenie.

Część druga pracy przedstawia funkcjonowanie na Warmii przywileju chełmińskiego (ss. 155—421). Autor w ciekawy sposób naświetlił związek pomiędzy szerokim stosowaniem przywileju chełmińskiego w nadaniach lokacyjnych a specyfiką ustroju stanowego i agrarnego Warmii.

W rozdziale pierwszym dokonano analizy dwudziestu czterech artykułów przywileju chełmińskiego według ich oryginalnej kolejności (ss. 155—162). Stałość i odmiennosc stosunków agrarnych na Warmii w porównaniu do Prus Książęcych i Królewskich wynikała z faktu, iż przywilej chełmiński najdłużej zachował w biskupstwie swe średniowieczne oblicze. W Prusach Książęcych prawo chełmińskie przestało praktycznie obowiązywać od 1620 r., w Prusach Królewskich zaś wszystkie istniejące prawa zastąpiono w 1476 r. właśnie prawem chełmińskim. W ten sposób, pomimo iż przy nadaniach dla pojedynczych osób ze stanu szlacheckiego i wolnych coraz częściej od początku XVII w. stosowano inne prawa niż chełmińskie, to jednak Warmia stała się „naturalnym rezerwatem przywileju i prawa chełmińskiego”.

Inne formy nadań ziemi (na prawie pruskim, magdeburskim, emfiteutycznym) oraz przenoszenie gruntów z jednego prawa na inne są przedmiotem rozdziału trzeciego (ss. 179—210). W sprawie dóbr określanych w źródłach jako lenne Autor stwierdził, iż najbardziej do nich zbliżone, lecz nie tożsame z lennymi, były dobra na prawie

10 G. Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande königlich-polnischen Antheils*, Bd. 6, Danzig 1755, s. XVI; K. Ślósarczyk, *Sprawa zespolenia Prus Królewskich z Koroną za Jagiellonów (1454—1572)*, Roczniki Historyczne, 1927, t. 3, s. 95.

magdeburgskim prostym oraz na prawie pruskim (s. 191). Dla najpóźniej wprowadzonej formy zapisu — dóbr emfiteutycznych, czyli gracialnych, Autor znalazł najwcześniejsze potwierdzenie źródłowe z 1502 r., ostani zaś odnaleziony zapis pochodzi z 1755 r., co w stosunku do dotychczasowych ustaleń Erwina Engelbrechta¹¹ cofnęło przyjętą datę pierwszego zapisu gracialnego na Warmii o całe sto lat. Przy przenoszeniu ziemi z jednego prawa na inne dobra chełmińskie cieszyły się na Warmii największym popytem i otrzymanie gruntów na tym prawie uważane było za największy awans. Część ta jest bogato ilustrowana przykładami źródłowymi (ss. 201—210).

Kolejny rozdział dotyczy stanu tzw. wolnych i grup do nich zbliżonych: sołtysów wiejskich, młynarzy i karczmarzy (ss. 211—236). Problematyką tą zajmowano się, jak dotąd, tylko marginalnie¹². Próbując znaleźć granicę odróżniającą stan wolnych od szlachty, Autor stwierdził, iż czynnikiem tym było nie sądownictwo czy wielkość gospodarstwa, lecz zakres i rodzaj obciążeń (s. 212). Ponadto za dodatkowy element odróżniający oba stany uznano prawo posiadania poddanych (s. 215), czyli jednak sprawowanie nad nimi sądownictwa. W sprawie podatku, zwanego „laudativum” stanowiącego dziesięć procent wartości sprzedanej ziemi, a uiszczonego przez osoby nabywające grunt, ustalono, iż podatek ten obowiązywał tylko wolnych nie zaś szlachtę. Jednak znany jest fakt petycji złożonej do biskupa i kapituły w drugiej połowie XVI w., w której uskarżano się na to, że szlachta części kapitulnej zobowiązana jest do płacenia tego podatku na równi z wolnymi i sołtysami¹³.

Przyczyny degradacji chłopów chełmińskich w dobie nowożytnej są tematem rozdziału piątego (s. 237—255). Autor wskazał na wzrost obciążeń podatkowych (daniny w naturze), ciężar obowiązków wojskowych, dziesięcin i szarwarków, a także na prawne przypisanie chłopów do ziemi, zawarte w ordynacjach krajowych z lat 1526, 1528 i 1529.

W rozdziale szóstym (ss. 256—300) przedstawione zostały przywileje lokacyjne miast warmińskich, wśród których wszystkie, poza Fromborkiem i Braniewem, założone zostały na prawie chełmińskim. Podsumowaniem tego rozdziału jest tabela *Miasta warmińskie w XII—XVIII wieku* (ss. 264—265) zawierająca daty lokacji, prawo lokacji, wystawcę dokumentu lokacyjnego, sołtysa, datę wykupu sołectwa przez miasto, ilość łanów ziemi czynszowych i wolnych, datę ustanowienia wilkierza oraz liczbę ludności w 1772 r. Ciekawym uzupełnieniem rozdziału są ogólne informacje na temat organizacji miast oraz ludności miejskiej i źródłach jej utrzymania. W części tej można by jeszcze wspomnieć o istniejącej rywalizacji między miastami warmińskimi i obowiązującej między nimi zasadzie precedensji.

Część drugą zamyka rozdział poświęcony związkom pomiędzy prawem lokacyjnym ziemi a obronnością Warmii. Autor dokonał w nim próby szacunkowego obliczenia sił zbrojnych Warmii, opierając się jednak na błędnym obliczeniu sił części biskupiej, zawartym w dokumencie *Musterzettel* z 1578 r. Błąd ten jest od lat powielany przez historyków, którzy zamiast liczby 477 zamieszczają 437 służb zbrojnych¹⁴. Zawyżone jest też podsumowanie zbrojnych z trzech komornictw kapitulnych (496 służb). Na podstawie odnalezionego dokumentu z Riksarkivet w Sztokholmie możemy stwierdzić, że służby

11 E. Engelbrecht, *Die Agrarverfassung des Ermland und ihre historische Entwicklung*, München 1913.

12 J. Małek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1967, R. 72, z. 2, s. 53; J. Szwaagrzyk, *Stan liczebny i rozmieszczenie posiadłości ziemskich ludności wolnej na obszarze dzisiejszego województwa olsztyńskiego w XVI i XVII w.*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 1965, t. 27, s. 79, przyp. 18.

13 *Urkundenbuch zur Geschichte Allensteins (Geschichte der Stadt Allenstein)*, hrsg. v. H. Bonk, Bd. 3, Tl. 1, Allenstein 1912, nr 138, ss. 241—245; Bd. 5, Tl. 1, Allenstein 1926, nr 505, ss. 156—158.

14 Na fakt ten zwrócił uwagę jako pierwszy J. Kolberg, *Summarisches Verzeichniss der Fürstenthums Ermland von 1656*, ZGAE, 1880, Bd. 7, H. 2, ss. 299—300.

szlachty i wolnych wynosiły tam 157 osób. Tak więc, gdy dołączymy służby chłopskie, otrzymamy około trzystu osób zobowiązanych do służby wojskowej z części kapitulnej¹⁵. Na podstawie przekazu z lutego 1607 r. Autor wnioskuje, iż generalnym dowódcą warmińskich sił zbrojnych niekoniecznie musiał być wójt krajowy. Wydaje się, iż naczelnym zwierzchnikiem wojsk warmińskich („generalis exercitus dux”) był zawsze wójt krajowy, choć funkcję swą mógł pełnić tylko nominalnie. Obok niego powoływano zwykle doświadczonych dowódców piechoty, wśród których główne miejsce zajmował „supremus praefecti militum”. Przeprowadzał on kilka razy w roku przeglądy wojsk i w wypadku starć zbrojnych pełnił funkcję głównego dowódcy. 1 sierpnia 1613 r. funkcję głównego dowódcy piechoty powierzono Marcinowi Demerskiemu, zapewniając mu żołd dwustu złotych rocznie, a w razie utarczki z wrogiem otrzymywał on dodatkowo pięćdziesiąt złotych¹⁶. Nie był on jednak — jak twierdzi Autor — wójtem krajowym, gdyż funkcję tę pełnił w tym czasie Eustachy Knobelsdorff¹⁷. W przypisie 80 na stronie 314 zamieszczono informację o tym, że do komornictwa olsztyńskiego wszedł z wojskami Sapieha. Faktycznie wojska konfederatów żołnierskich to m.in. dawni żołnierze z pułku starosty uświackiego Jana Piotra Sapiehy, stąd potocznie nazywano ich „sapieżyńcami”.

Trzecia część pracy jest omówieniem losów księgi prawa chełmińskiego na Warmii, tzw. rewizji lidzbarskiej z 1566 r. (ss. 325—362) oraz sądownictwa warmińskiego i stosowanym w nim prawom (ss. 363—421). Rewizja prawa chełmińskiego w I połowie XVI w. była dziełem zbiorowym Prus Królewskich, Książęcych i Warmii, zapoczątkowanym na zjeździe stanów Prus Królewskich w Gdańsku w dniach 28 maja — 18 czerwca 1511 r. Kwestia rewizji prawa chełmińskiego pojawiała się ustawicznie w obradach kolejnych sejmików generalnych, a stroną inicjującą te prace w obrębie całych Prus był w I połowie XVI w., książę Albrecht. Z punktu widzenia problematyki warmińskiej bardziej interesujące są dla nas postępy prac kodyfikacyjnych w czasach, gdy sejmikom generalnym Prus Królewskich przewodniczył biskup Stanisław Hozjusz. Zdaniem Autora właśnie Hozjusz obok wojewody chełmińskiego Achacego Czemy odegrał w latach 1551—1558 w tej sprawie czołową rolę. Ostatni etap prac nad rewizją prawa chełmińskiego został zapoczątkowany zresztą w roku 1564 już po powrocie Hozjusza z soboru trydenckiego, czego ukoronowaniem była tzw. rewizja lidzbarska z 1566 r. Nie otrzymała ona jednak ani sankcji królewskiej, ani też nie zatwierdził jej sejmik generalny Prus Królewskich. Autor uczynił ciekawe spostrzeżenie, iż rewizję lidzbarską przeprowadzono głównie na podstawie prawa starochełmińskiego, co potwierdzać mają liczne adnotacje marginalne (s. 349). Na Warmii zasadniczą normę prawną stanowił bliżej nieokreślony egzemplarz prawa chełmińskiego, przechowywany na zamku lidzbarskim. Przy omówieniu petycji stanów warmińskich o poprawny tekst prawa chełmińskiego Autor pominął skargę złożoną na sejmiku warmińskim 27 maja 1582 r.¹⁸

W dalszych rozdziałach tej części pracy nakreślone zostały dzieje *Ius Culmense Correctum* Jana Jerzego Kunigka z 1711 r., a także przedstawiono sprawę organizacji sądownictwa na Warmii: kościelnego, opartego na prawie kanonicznym, i świeckiego, sprawowanego głównie w oparciu o prawo chełmińskie.

Ogólnie stwierdzić trzeba, iż otrzymaliśmy znakomitą pracę stanowiącą zasadniczy krok naprzód ku pełnej syntezie dziejów Warmii. O jej wyjątkowych walorach świadczy nie tylko bogata faktografia systematyzująca naszą wiedzę na temat biskupstwa warmińskiego, lecz także ogromna liczba wykorzystanych źródeł — często dotąd nie znanych, a obficie przez Autora cytowanych w tekście i przypisach. Pracę zamyka

15 Rikssarkivet Stockholm, Extranea Polen 116.

16 D. Bogdan, *Warmia wobec konfederacji żołnierskich 1613—1614*, KMW, 1983, nr 4, s. 418.

17 ADWO, Ab, C 24, Lidzbark I VIII 1613, k. 300.

18 ADWO, AB, H 183, ss. 113—120.

obszerny dodatek źródłowy stanowiący podbudowę twierdzeń zawartych w książce (ss. 421—484). Umieszczono w nim m.in.: teksty prawa chełmińskiego (rewizja lidzbarska, toruńska i nowomiejska), tzw. *Observationes communes huius episcopatus*, artykuły zaprzysiężone biskupa Tiedemanna Giesego z 1549 r., dwa dokumenty królewskie wystawione dla Braniewa w sprawie udziału miasta w generalach pruskich z 1562 r., dokumenty dotyczące rewizji prawa chełmińskiego w Prusach, dokumenty na temat obronności Warmii czy wreszcie wykaz zobowiązań różnych grup społecznych wobec kapituły warmińskiej z XVIII w.